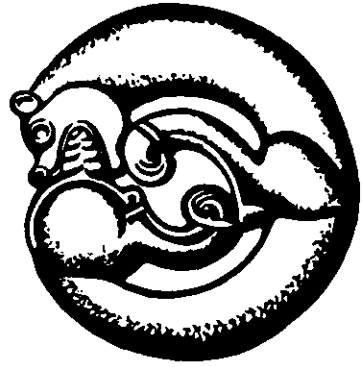

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

КУРГАН № 15 БІЛЯ СТЕБЛЕВА У ПОРОССІ

В. І. Клочко, С. А. Скорий

Публікується одна з найдавніших пам'яток скіфської культури у Східній Європі та українському лісоству, зокрема військове поховання VIII ст. до н. е.

Курган № 15 входив до могильника, що складався з 15 насипів (11 — скіфського часу). Цей могильник був розташований між смт. Стеблів та с. Яблунівка Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл., на відносно рівному плато правого берега р. Рось. Могильник досліджений у 1983 р. Стеблівським загonom Черкаської новобудівної експедиції Інституту археології АН України.

Насип кургану на час розкопок мав висоту 2,5 м і був споруджений з чорнозему. Він частково розораний, пошкоджений бульдозером. У плані насип мав форму, близьку до кола з діаметрами по лінії південь-північ — 43, схід-захід — 38 м. Ззовні курган був обнесений кільцевим рівчаком. Зовнішній діаметр його по лінії північ-південь — 47, схід-захід — 42 м. Ширина рову близько 2, глибина — 1 м**. У профілі він мав форму півовалу (рис. 1). У заповненні рову знайдені маленькі невиразні фрагменти ліпної кераміки та кісток тварин.

Могила розміщена у центрі підкурганної поверхні. З трьох боків (північний, південний та західний) її оточував викид з материкової глини. Ймовірно, що викид був і зі сходу, але там його знищено двома (пізніми) грабіжницькими шурфами (№№ 1—2) розмірами 2×10 та 2×12,6 м. У плані викид мав незамкнену прямокутну форму з виступом у північно-східній частині. Найбільша висота близько 1, ширина до 9 м (у північній частині).

Поховальна споруда — ґрунтова яма прямокутної (майже квадратної) форми розміром 4,8×4,6 м, глибиною 1,7 м — орієнтована в напрямку північ-південь (рис. 2).

Стіни могили частково запливли. Східна частина північної стіни та північна частина східної були зруйновані одним із вищезгаданих грабіжницьких шурфів (№ 1). На дні могили, переважно на центральній та південній ділянках, простежено залишки прогнutoго перекриття у вигляді дерев'яних плах шириною до 0,10 м, складених у чотири шари: перший та третій — вздовж ями, другий та четвертий — поперек. Знизу плахи були обпалені вогнем. У кутках і в середині коротких стін могили — 6 круглих ям діаметром 0,35—0,45 м, глибиною 0,70—0,82 м, у яких були залишки стовпів, що підтримували перекриття. Дно могили частково було зруйновано великими норами (лисиця, борсук?). У деяких місцях фіксувались сліди об-

* Начальник загону В. І. Клочко.

** Від рівня давньої поверхні.

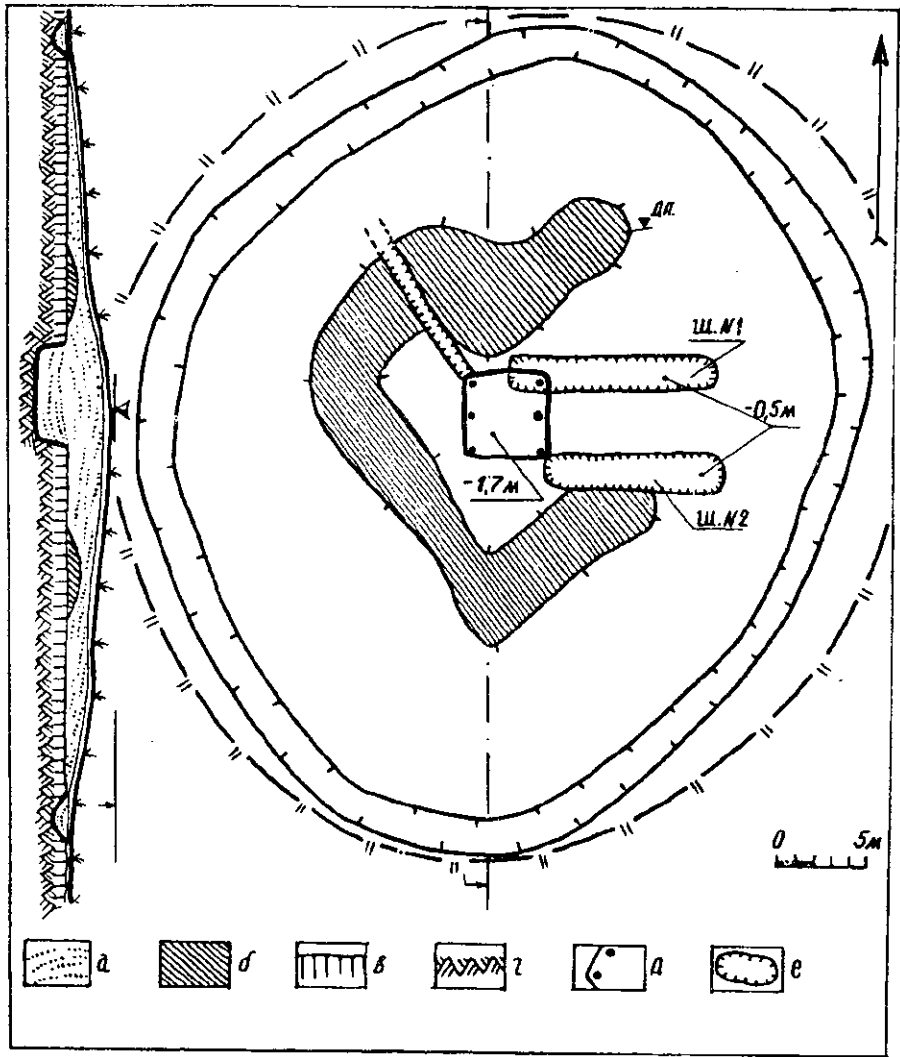

Рис. 1. Курган № 15 біля Стеблева: I — план кургану, II — західний профіль центральної бровки; а — чорноземний насип; б — глиняний материковий викид; в — поховальний чорнозем; г — материк; д — стовпові ямки в могилі; е — грабіжницькі шурфи (№№ 1—2) та хід.

палення. В центральній частині могильної ями простежувались залишки тонкої підстилки органічного походження, на яких подекуди були сліди кальцинованих кісток.

Ближче до північної стінки, на залишках підстилки *in situ* лежала частина залізного пластинчастого панциря (1) з двома залізними ворварками-застібками (2). При розчищенні згаданих нір знайдені: 5 бронзових вістерстріл (3), залізне вістря списа (4), залізний бойовий молоток (5), залізні вудила (6) та псалії (7), фрагментований залізний ніж (8), уламки 6 ліпних посудин (9—14).

Перше пограбування могили, найвірогідніше, було здійснено через похилий хід шириною до 0,9 м, що був впущений з північно-західної сторони кургану в північно-західний куток ями. Хід простежено на відстані до 10 м. У нижній його частині, біля краю могили, знайдені уламки ліпного посуду (10).

Через пограбування могили, а також значну руйнацію її дна норами не зовсім зрозумілий обряд поховання, але, якщо зважити на виявлені сліди обпаленості дна та плах перекриття (з внутрішнього боку), можна припустити, що ритуальне вогнище для кремації померлого було розміщене безпосередньо

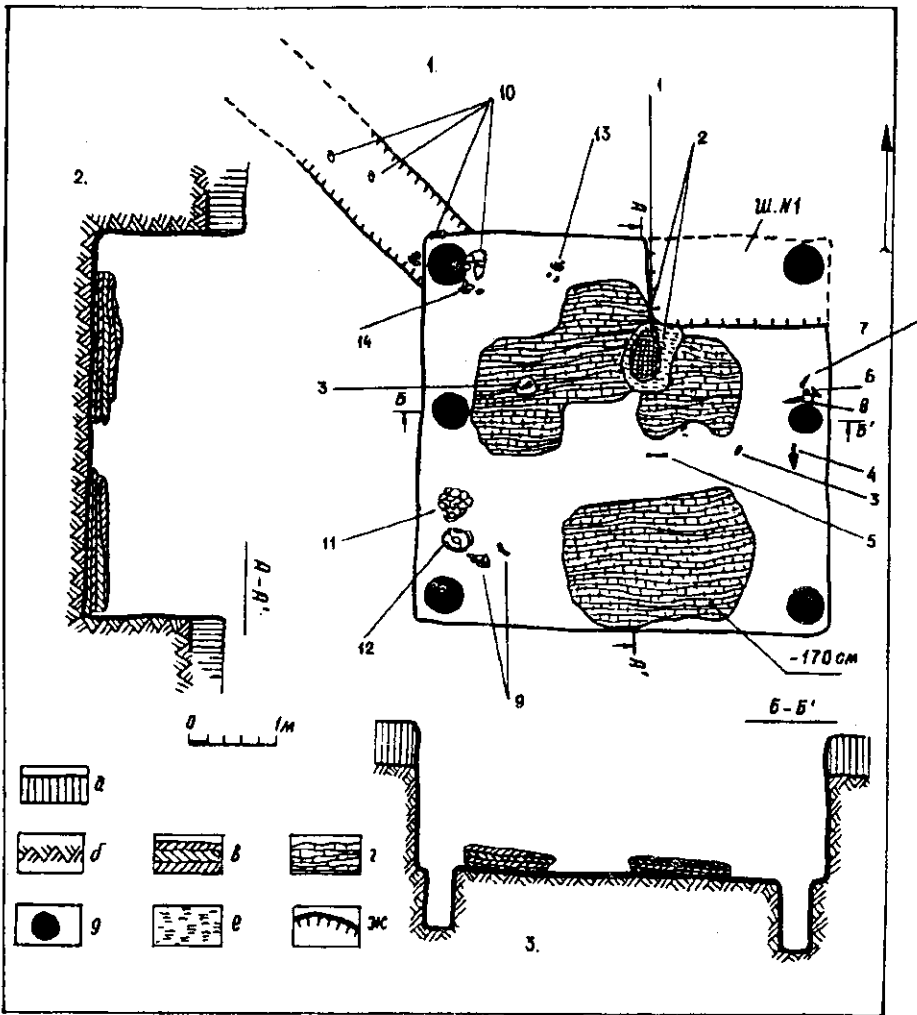

Рис. 2. Курган № 15 біля Стеблева: 1 — план поховання; 2—3 — розрізи; а — поховальний чорнозем; б — материк; в — залишки дерев'яного перекриття (у розрізі); г — залишки дерев'яного перекриття (у плані); д — стовпові ямки; е — залишки підстилки органічного поховання; ж — грабіжницький шурф (№ 1) та хід.
 1 — залишки панциря; 2 — ворварки; 3 — вістря стрілі; 4 — вістря списа; 5 — бойовий молоток; 6 — вудила; 7 — псалії; 8 — ніж; 9 — уламки горщика; 10 — уламки корчаги; 11—12 — уламки мисок; 13—14 — уламки черпаків.

у могильній ямі. Оскільки стіни могили не обпалені (свідчення того, що вогнище було відносно невеликим), слід вважати, що кремація була частковою. Цілком імовірно, що згодом обпалений кістяк зруйнували при пограбуванні могили*.

1. Частина залізного пластинчастого панциря. Збереглась у вигляді блоку прямокутної форми (розміром 70×40 см) із скипілих пластин поганої збереженості. Точну кількість пластин набору виявити не вдалося, але, безперечно, їх було кілька сот. Більша частина панциря набрана з малих пластин,

* У деяких непорушених похованнях скіфського часу в Лісостепу відомі випадки, коли кремація померлого (повна або частіше часткова) відбувалась через падіння палаючого перекриття в могилу (наприклад, курган I V ст. до н. е. біля с. Яснозір'я Черкаської обл., розкопки С. А. Скорого 1985 р.). Перекриття руйнувалось у зв'язку з розташуванням на ньому вогнища. У цьому випадку плахи обпалювались з усіх боків.

але одна з сторін була оформлена вузькими, досить довгими пластинами. Складається враження, що фрагмент обладунку являє собою центральну та нижню (поділ) частину панциря. Тип панциря визначити не вдалося.

Малі пластини мають прямокутну форму з ледь заокругленими кутами. По довжині слабкий S-подібний вигин. Розміри: $3 \times 1,7$ — $1,8$ см. У верхній половині — 2—3 отвори діаметром 1 — $1,5$ мм, через які пластини кріпилися на основу (рис. 3, 3, 5).

Довгі вузькі пластини, якими був оздоблений поділ панциря, мали заокруглений нижній край. Ширина $1 \times 1,8$ см. Довжину (через фрагментарність) не встановлено (рис. 3, 4).

При наборі панциря був застосований лівосторонній принцип розміщення пластин (тобто лівий край однієї пластини затуляє правий край іншої).

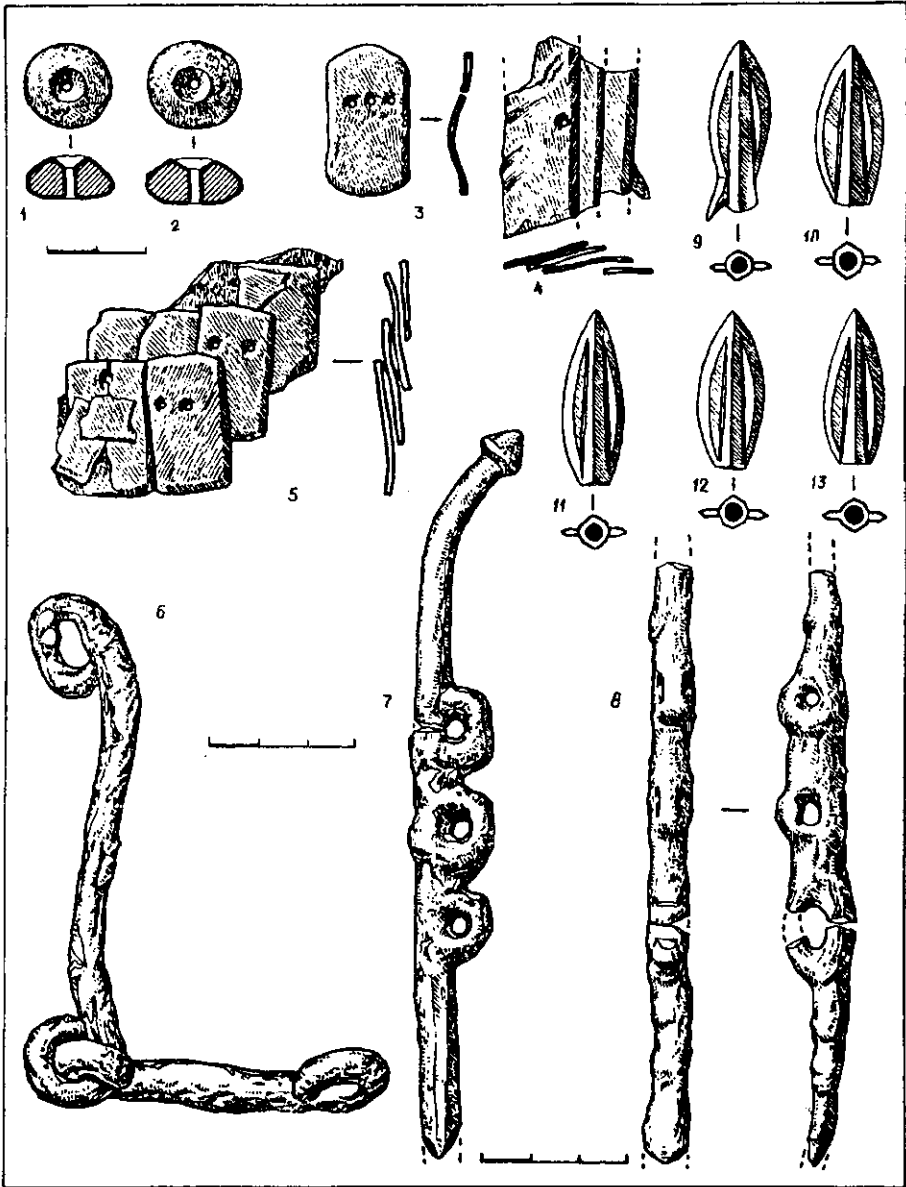

Рис. 3. Речі з кургану № 15 біля Стеблева: 1, 2 — залізні ворварки-застібки, 3—5 — залишки набору залізного пластинчастого панциря; 6 — залізні вудила; 7, 8 — залізні псалії; 9—13 — бронзові вістря стріл.

2. Дві залізні круглі ворварки-застібки панциря. Одна — у вигляді усиченого конуса: діаметр нижньої частини — 1,8 см, верхньої — 1,1—1,2, висота — 0,9 см. Друга має колесоподібну форму зі скошеними краями. Найбільший діаметр 2, висота 1 см. Ворварки у центральній частині мають отвір діаметром 0,2—0,3 см (рис. 3, 1—2).

3. П'ять бронзових втулчастих дволопатевих лавролистих вістер до стріл двох типів: чотири зі схованою граневою втулкою і один з ледь виступаючою (на 0,4—0,5 мм) гранованою втулкою і невеличким шипом, що відходить від однієї з лопатей. Довжина перших вістер 3,3—3,7 см, діаметр втулки: зовнішній 0,6, внутрішній 0,3—0,4 см (рис. 3, 10—13). Висота п'ятого вістря 3,6 см, діаметри втулки аналогічні (рис. 3, 9).

4. Залізне вістря списа з листоподібним пером, на якому висока циліндрична нервюра плавно переходить у втулку конусоподібної форми. Довжина вістря 34 см, пера — 24,5, втулки — 9,5, ширина пера 4,3 см. Зовнішній діаметр втулки 3,5, внутрішній — 2,5 см (рис. 4, 1).

5. Залізний бойовий молоток з широким круглим вушком, довгим круглим в перетині обухом та конусоподібною ударною робочою частиною. Загальна довжина молотка 15,7 см, діаметр краю ударної частини — 3—3,5, зовнішній діаметр обуха 4,4, внутрішній 2,3—2,5 см (рис. 4, 3).

6. Залізні двоскладові вудила з петлеподібними кінцями. Виготовлені з круглого в перетині дроту діаметром 0,6—0,7 см. Вудила в довжину асиметричні: 10,6 та 7,5 см. Можливо, це пояснюється індивідуальними особливостями коня, тобто виготовлення різновеликих вудил полегшувало правування конем. Зовнішній діаметр кілець 1,7—1,8, внутрішній — 0,5—0,6 см (рис. 3, 6).

7. Залізні трипетельчасті вигнуті псалії. Обидва виготовлені з круглого дроту, діаметр перетину якого 0,6—0,7 см. Один — цілий, другий — фрагментований. У цілого екземпляра кінцівка вигнутої частини оформлена у вигляді конусоподібної головки. Нижній кінець другого псалія має вигляд плоскої загостреної лопаточки. Розходження у оформленні нижніх кінців псаліїв нібито вказують на те, що вони були непарні (рис. 3, 7—8).

8. Залізний колодочковий ніж з наміченим упором, прямою спинкою та лезом, краї якого повільно сходяться до вістря. Зберігся у трьох фрагментах. Частина колодочки руків'я та вістря обламани. Довжина леза 14,5 см, найбільша ширина 1,8 см. У перетині лезо клиноподібне.

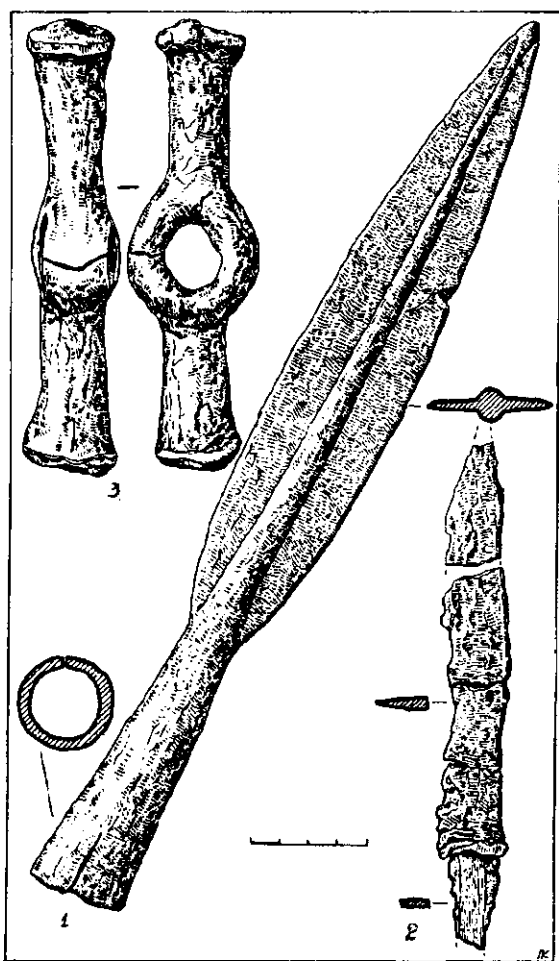

Рис. 4. Речі з кургану № 15 біля Стеблева: 1 — залізне вістря списа; 2 — залізний ніж; 3 — залізний бойовий молоток.

Колодочка прямокутна в перетині, залишилась на довжину 3,3 см, ширина — 1 см (рис. 4, 2).

9. Плоскодонний горщик, слабопрофільований, за формою наближається до банкоподібних посудин. Корпус звужений до невеличкого денця. Під вінчиком горщик прикрашений наліпним валиком, розділеним пальцевими вдавненнями (защипами), нижче — наскрізними проколами. Висота посудини 31,2 см, діаметри: вінець — 26,8 см, тулуба — 24,2, днища — 11,4 см. Тісто грубе, з домішками шамоту. Горщик реставровано з багатьох фрагментів (рис. 5, 1).

10. Плоскодонна чорнолискована корчага з широким, роздутим різко профільованим тулубом, звуженим догори прямим горлом та різко відігнутими назовні вінцями, прикрашеними наскрізними проколами. Висота корчаги 31,2 см, діаметри: вінець — 15,9 см, тулуба — 30,9, днища — 9,1 см. Реставрована з кількох фрагментів (рис. 5, 2).

11—12. Дві чорнолисковані миски конічної форми, плоскодонні із загнутим всередину краєм, прикрашеним «перлинами» (опуклинами, відповідними наколам із зворотного боку). Одна з мисок (більша) реставрована повністю, друга — частково. Висота більшої 11,1 см, меншої — 10,2 см, ді-

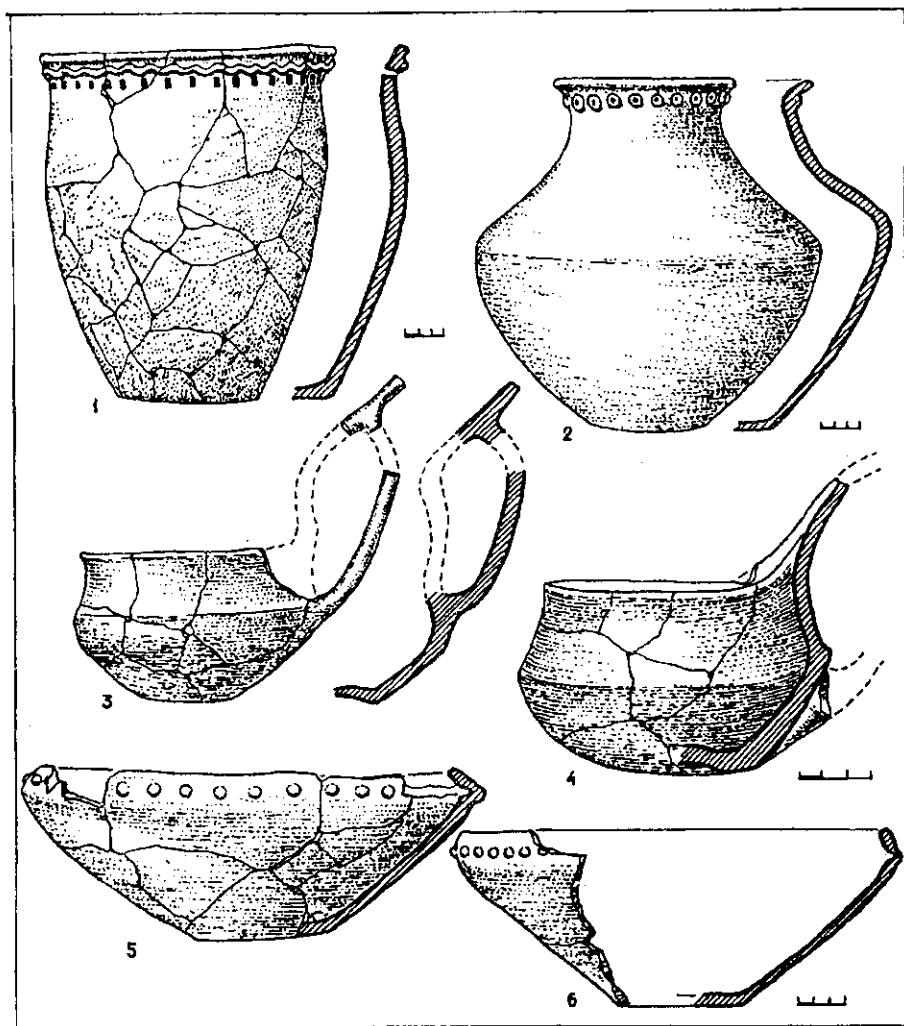

Рис. 5. Ліпний посуд з кургану № 15 біля Стеблева: 1 — горщик; 2 — корчага; 3, 4 — черпаки; 5, 6 — миски.

метри: по краю 23,3 та 28,8 см, тулуба — 27,9 та 29,1, днища — 6,9 та 8,2 см (рис. 5, 5—6).

13. Чорнолискований черпак з короткою виділеною шийкою, ледь відігнутими назовні вінцями та глибокою чашечкою, відділеною від шийки уступом. Ручка висока, петлеподібна з прямим відростком. Днище з ямкою посередині. Діаметри: вінець 13,8 см, тулуба — 15, дна — 4,8 см. Висота корпусу 9,3, разом з ручкою — 20,4 см. Посудина зібрана з кількох фрагментів, ручка реставрована частково (рис. 5, 3).

14. Черпак з шийкою, що займає половину посудини, з прямими вінцями, профільованим ребром на корпусі та округлою чашечкою. Дно з ямкою посередині. Посуд реставровано, ручка збереглась частково. Мабуть, вона, як у більшості посуду подібного типу, була петлеподібною, досить високою. Тісто темно-коричневе, з грубими домішками. Діаметр вінець — 15,9, тулуба — 19,2, дна — 8,1 см. Висота корпусу — 11,4, загальна висота із залишками ручки — 18,6 см (рис. 5, 4).

Отже, перед нами поховання добре озброєного воїна-вершника з досить повним набором наступальної зброї, металевим пластинчастим панцирем, іншими супутніми речами. Безумовно, є всі підстави вважати, що до пограбування ця могила містила багатий речовий комплекс.

Розглянемо питання хронології поховання та етнокультурної належності похованого, виходячи з інформативності інвентаря, що залишився, та особливостей поховального обряду.

Знахідки поділяються на дві групи, якщо аналізувати їх за хронологічними ознаками: 1) речі, що через погану збереженість або відсутність аналогій точно не датуються; 2) речі, час яких можна встановити в межах певного хронологічного діапазону, при цьому окремі з них можуть бути опорними в абсолютному датуванні комплексу.

До першої групи належать фрагмент пластинчастого панциря, тип якого не встановлено, і ніж з упором на руків'я, що не має аналогій. Сюди ж слід віднести і залізні ворварки-застібки, які вирізняються морфологічною невиразністю.

Друга група речей значніша. Зупинимось на ній детальніше.

Вістря списів, подібні нашому (лавролисті з широким ребром посередині пера) досить відомі в пам'ятках ранньоскіфського часу (I відділ, 1 тип, за Г. І. Мелюковою). Звичайно їх датують VII—VI ст. до н. е.¹ Однак вістря списів цього типу відомі і в пам'ятках попереднього періоду, хоча й у меншій кількості. Це, наприклад, знахідки з курганів VIII—VII ст. до н. е. в сс. Носачів та Квітки у Дніпровському Лісостеповому Правобережжі² та біля с. Єнджа (Царевброд) у Північній Болгарії³. Отже, час появи таких вістрей можна відносити до VIII ст. до н. е.

Бойові молотки як вид зброї набули певного поширення у передскіфській час, перш за все серед племен так званої кімерійської культури. На відміну від стеблівського молотка, вони, як відомо, були кам'яними і мали іншу форму⁴. Металеві (бронзові) бойові молотки зустрічаються в пам'ятках кобанської культури Кавказу (наприклад, у похованнях 17,26 могильника № 1 біля Кисловодської меблевої фабрики, початок VII ст. до н. е.), але вони суттєво відрізняються від молотка, знайденого в Стеблеві⁵.

Що стосується скіфської культури, то подібна зброя серед знахідок практично не була відома. У всякому разі до останнього часу надійно не фіксувалася. Але серед речей з ранньоскіфського комплексу (знайдених в минулому столітті під час аматорських розкопок курганів в урочищі Дар'івка біля Шполи в басейні Тясмина), опублікованого О. О. Бобринським⁶, є предмет, який автор назвав «руків'я залізне, ймовірно, від меча», що, зрозуміло, невірно (рис. 6, 7). Безумовно, це молоток з облямою нижньою (ударною) частиною, за типом близький стеблівському. На відміну від останнього він має коротший обух. Розмір вухка майже такий самий. Молоток зберігся на довжину 12 см. Ймовірно, його загальна довжина сягала 15 см, тобто близька за розмірами до стеблівського молотка. Комплекс знахідок з Дар'івки В. А. Іллінська відносила до кінця VII ст. до н. е.⁷ Г. Косак пропонує його датувати другою половиною VII ст. до н. е.⁸

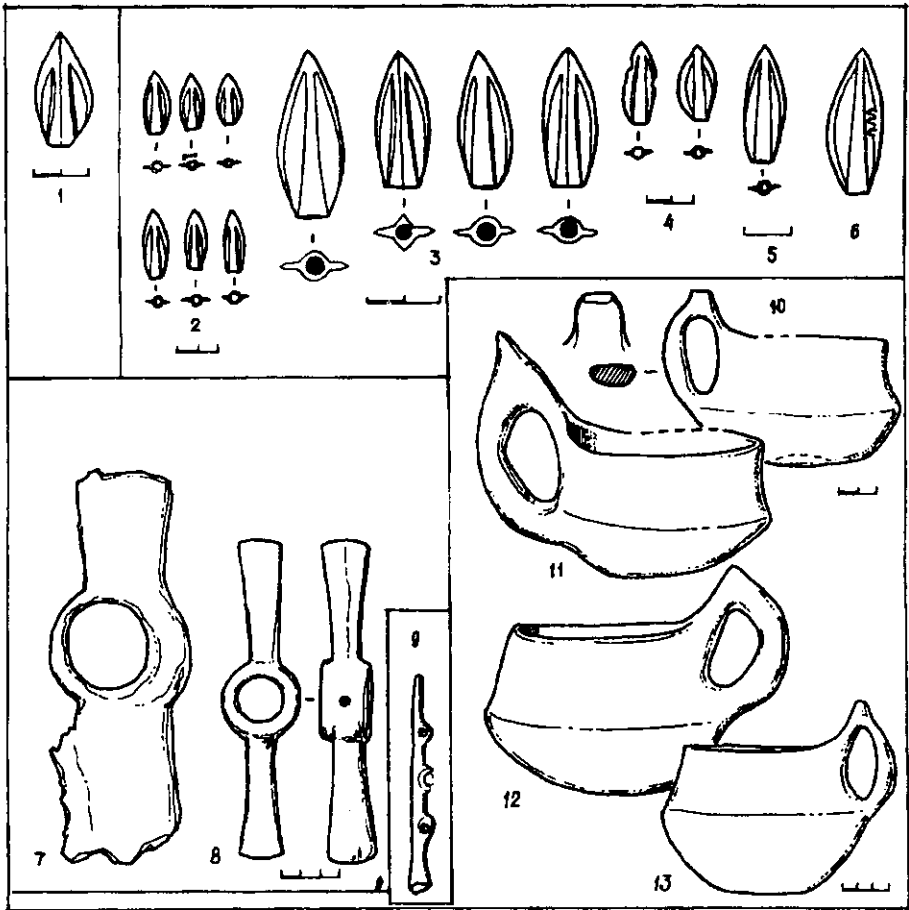

Рис. 6. Аналогії знахідкам з кургану № 15 біля Стеблева: 1-6 — вістря стріл; 7, 8 — бойові молотки; 9 — псалії; 10-13 — черпаки.

1 — Бельське городище, зольник № 12-1958/59; 2 — Асу-Булакський рудник; 3 — Бричмулла; 4 — Мало-Красноярка; 5 — Сангру-III; 6 — Шортанди-Булак; 7 — Шпола, урочище Дар'ївка; 8 — Уйгарак, курган 18; 9 — Сіалк В, поховання 15; 10 — Кайлів; 11 — Капітанівка; 12 — Турія, курган 490 або 491; 13 — Мала Офірна.

Ще ближча аналогія стеблівській знахідці відома серед сакських пам'яток понизь Сир-Дар'ї у Середній Азії — кургані 18 могильника Уйгарак. Це бронзовий вушковий двосторонній молоток довжиною 15—16 см (тобто за розмірами повністю подібний до стеблівського⁹) (рис. 6, 8). Публікуючи знахідку, О. А. Вишневська розглядала її серед знарядь праці, зазначаючи при цьому, що робочі поверхні молотка «не мають на собі слідів використання»¹⁰. На наш погляд, це цілком зрозуміло, бо річ функціонувала як зброя, а не як знаряддя праці. Молоток датований у межах VI ст. до н. е., за досить віддаленими аналогіями в колі тагарських чеканів VII—VI ст. до н. е. На жаль, курган 18 був пограбований і інших знахідок, крім молотка, в ньому не було.

Як відомо, М. П. Грязнов досить обгрунтовано запропонував віднести Уйгарак, як і ряд інших пам'яток Азії, до аржано-чорногорівського етапу, датуючи його не пізніше VIII—VII ст. до н. е.¹¹ У такому разі допустимо визначити дату уйгаракського бойового молотка вказаним часом.

Залізни трипелетчасті псалії так званого келермеського типу аналогічні стеблівським, — звичайна деталь ранньоскіфського кінського спорядження¹². Вони широко представлені в комплексах кінця VII—VI ст. до н. е. на території українського Лісостепу (на Лівобережжі та Правобережжі Дніпра) разом із залізними двоскладовими вудилами¹³. Багато знахідок відомі в архаїчних

скіфських комплексах Північного Кавказу та Закавказзя: Келермеських курганів на Кубані¹⁴, Краснознаменських — на Ставрополлі¹⁵, могильника Куланурхва в Абхазії¹⁶, у фортеці Тейшебаїні (Кармір-Блур)¹⁷. Найдавніші з них знайдені разом з бронзовими вудилами із стременоподібними кінцями у курганах 3 та 7 біля хутора Красне Знамя. В. Г. Петренко датувала їх серединою — третьою чвертю VII ст. до н. е.¹⁸ Ми вважаємо, що це не межа для більш раннього датування псаліїв вказаного типу. Наприклад, дуже близькі бронзові трипетельчасті псалії були знайдені в кургані 66 вже згаданого сакського могильника Уйгарак¹⁹. О. А. Вишнеvsька датувала їх VII—VI ст. до н. е.²⁰ Але, як зазначалось, М. П. Грязнов відносить вказаний могильник до ранішого часу: VIII—VII ст. до н. е. (аржано-чорногорівський етап).

Бронзові трипетельчасті стрижнеподібні псалії (дуже близькі до уйгаракських) відомі в пам'ятках кобанської культури Північного Кавказу (р-н П'ятигір'я), зокрема, у похованні 4 Ечківанського могильника, у похованні 26 Березовського могильника № 1, у комплексі речей з околиці Кисловодська, які відносять до 2-ї половини VIII — початку VII ст. до н. е.²¹

Але, мабуть, найважливішою для нас знахідкою, що свідчить про більшу древність існування трипетельчастих (зокрема, залізних) псаліїв так званого келермеського типу, є трипетельчасті псалії, знайдені разом із залізними кільчастими вудилами у похованні 15 могильника Сіалк В в Ірані²² (рис. 6, 9), яке датується зараз IX—VIII ст. до н. е.²³

Розглянемо в хронологічному аспекті досить виразний керамічний комплекс поховання. Миски, подібні до стеблівських, добре відомі в пам'ятках ранньоскіфського часу Лісостепу, зокрема у Поросці. Дата пороських посудин визначається Г. Т. Ковпаненко VII—VI ст. до н. е.²⁴ Разом з тим зазначимо, що орнамент у вигляді «перлин» по вінцю зустрічається і на мисках більш раннього часу — передскіфського періоду²⁵.

Плоскодонні слабoproфільовані горщики — досить типовий вид посуду в керамічному комплексі передскіфського та ранньоскіфського часу Лісостепу. При цьому вкажемо, що орнамент у вигляді наліпного розділеного валика під вінцями — це деталь, яка зустрічається не тільки на посуді ранньоскіфського часу (для якого вона типова)²⁶, але й на кераміці передскіфського періоду, зокрема на пізньочорноліських пам'ятках Лісостепового Середнього Подніпров'я²⁷. Безумовно, до традицій кераміки чорноліської культури треба відносити і орнамент у вигляді наскрізних проколів під вінцями (характерний тип орнаменту для посуду другого ступеня цієї культури)²⁸.

Стеблівська корчага за формою не має прямих аналогій. У цілому ж, вона досить близька посуду, поширеному в Лісостеповій Скіфії, добре відомому за знахідками у ранніх шарах городищ та в архаїчних курганах Подніпров'я і Західного Поділля. Але в той же час вона дуже подібна до посуду пізньочорноліської культури та жаботинського періоду, тобто того, що належить швидше до VIII, ніж до VII—VI ст. до н. е.²⁹ Орнаментація корчаги проколами поширена на посуді передскіфського та ранньоскіфського часу³⁰.

Безумовно, досить важливими для визначення дати поховання є черпаки (особливо екземпляр з високою шийкою та прямими вінцями). Подібний посуд добре відомий у керамічному комплексі чорноліської культури. Посудини знайдені цілі та у фрагментах; і на городищах (наприклад, на Суботівському, у с. Лубенці та ін.), і в похованнях³¹. Найближчою аналогією вищезгаданому стеблівському черпаку є посудина із чорноліського поховання з трупоспаленням біля с. Кайлів у Київському Подніпров'ї, віднесеного О. І. Тереножкіним до другого ступеня чорноліської культури³² (рис. 6, 10). Як відомо, за уточненою хронологією верхній рубіж другого ступеня Чорнолісся відноситься до середини — другої половини VIII ст. до н. е.³³ Вказаний черпак мав виступаючу над краєм загострену ручку. Вірогідно, що таке ж оформлення мала ручка стеблівського черпака.

Черпаки подібного типу відомі також у пізніший час. За спостереженнями В. А. Іллінської, вони складають найранішу групу жаботинських черпаків. Для прикладу можна назвати посуд з курганів VII ст. до н. е.— 375 та 376 біля с. Костянтинівки, 212 на Тенетинці, II у с. Рижанівці³⁴, біля Капітанівки³⁵ (рис. 6, 11), 490 та 491 біля с. Турія³⁶ (рис. 6, 12) в басейні Тяс-

мину. Іноді такі черпаки зустрічаються і в курганах старшого журівського часу (курган біля с. Мала Офірна в Київському Подніпров'ї)³⁷ (рис. 6, 13). Але, як вже зазначалось, найближчою до черпака, що публікується, є посудина з чорноліського поховання в Кайлові.

Безумовно, важливішими опорними знахідками для датування поховання є вістря стріл. Є підстави вважати, що склад типів, які залишились після пограбування, мало чим різниться від первинного. В усякому разі, здається, подібну закономірність за матеріалами могильників Азії (Уйгарак та Тагіскен) вдалось визначити І. М. Медведській³⁸.

Надзвичайно цікаво, що вістря, подібні стеблівським (зокрема, дволопатевої лавролисті зі схованою втулкою), не були відомі (а отже, не були на озброєнні) у населення передскіфського та скіфського часу Північного Причорномор'я, Кавказу, Центральної Європи, Передньої Азії, тобто тих територій, де досить добре відомі старожитності кімеро-скіфського кола.

Єдиною знахідкою, відомою для Північного Причорномор'я, є подібне (але не ідентичне) вістря стріли, виявлене у зольнику № 12-1958/59 Західного укріплення Бельського городища у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі (басейн Ворскли)³⁹ (рис. 6, 1). Б. А. Шрамко не визначив часу цього вістря. Разом з тим він вважає, що Західне укріплення виникло наприкінці VIII — на початку VII ст. до н. е.⁴⁰

Деякі подібних вістер відомі в області савроматської культури Поволжя та Приуралля⁴¹. Звичайно їх датують VII—VI ст. до н. е. Цими знахідками і вичерпується перелік подібних вістер у Східній Європі.

На території Азії близькі за формою вістря стріл відомі в області тагарської культури Південного Сибіру (Мінусинська котловина), де їх час визначається VIII—VII ст. до н. е.⁴² Однак регіоном значного поширення найбільш ранніх подібних вістер, безумовно, є Середня Азія та Казахстан. Цілоком імовірно, що саме на цій території відбувся генезис дволопатевої вістер зі схованою втулкою на основі бронзових втулчастих вістер, які виникли в середовищі андрогівських племен середини II тис. до н. е.⁴³ Найдавніші втулчасті вістря зі схованою втулкою зафіксовані в Казахстані у XIV—XI ст. до н. е., на алакульському етапі андронівської культури⁴⁴. За Б. А. Литвинським, подібні вістря застосовувались на території Середньої Азії в добу пізньої бронзи⁴⁵. Більш конкретну дату вістер, знайдених у Казахстані, пропонують К. А. Акішев — IX—VIII ст. до н. е. (дандибай-бегазинський або бегази-дандибаєвський час)⁴⁶ та Н. А. Аванесова — XII—IX ст. до н. е. (за її типологією це вістря IX типу розділу А — лавролисті, втулчасті зі схованою втулкою)⁴⁷.

Назвемо найвідоміші пункти знахідок вістер цього типу на території Середньої Азії і Казахстану. В Середній Азії це: Ангар, поселення, кінець II — початок I тис. до н. е. (Узбекистан)⁴⁸; Брічмулла, скарб бронзових речей, рубіж II—I тис. до н. е. (Узбекистан)⁴⁹; Вуаділь, поховання X—VIII ст. до н. е. (Узбекистан)⁵⁰; Мадау-депе і Овадан-депе, поселення, кінець II — початок I тис. до н. е. (Туркменія)⁵¹. У Казахстані: Асу-Булакський рудник, випадкова знахідка, комплекс речей IX—VIII ст. до н. е. (Східний Казахстан)⁵²; Мало-Красноярка, поселення, XII—IX ст. до н. е.⁵³ (дата подана за Н. А. Аванесовою), (Східний Казахстан); Сангру III, поховання, X—VIII ст. до н. е. (Центральний Казахстан)⁵⁴; Саргара, поселення, X—VIII ст. до н. е. (Північний Казахстан)⁵⁵ (дата подана за С. Я. Здановичем⁵⁶); Шортанди-Булак, поселення, IX—VIII ст. до н. е. (Центральний Казахстан)⁵⁷.

Найближчі аналогії стеблівським вістря — стріли з Асу-Булакського рудника, Брічмулли, Мало-Красноярки, Сангру III, Шортанди-Булак (рис. 6, 2—6). Наведені дати свідчать, що верхній хронологічний рубіж існування цих вістер не виходить за межі VIII ст. до н. е. На наш погляд, і стеблівські вістря не можна датувати пізніше цього часу.

Дволопатева лавролисті вістря стріли з виступаючою втулкою та невеличким шипом із Стеблева знаходять надійні аналогії також в Азії, зокрема в Казахстані, де подібні вістря були поширені у IX—VIII ст. до н. е.⁵⁸

Таким чином, аналогії стеблівським вістря стріл дають підстави вважа-

ти, що останні були виготовлені в Середній Азії чи Казахстані у постандронівському, протосако-масагетському середовищі.

Отже, за вістрями стріл поховання можна датувати часом не пізніше VIII ст. до н. е. Не суперечать цій даті й інші знахідки речового комплексу, зокрема вістря списа, кераміка, особливо черпаки та корчага.

Інвентарний комплекс поховання не дає підстав для зіставлення його з близькими за часом пам'ятками новочеркаського типу, достатньо добре відомими на території Східної Європи, у тому числі в межах українського Лісостепу. Останні досить достовірно трактуються як старожитності історичних кімерійців⁵⁹.

Морфологічна близькість залізних вістрів списів з цих поховань (Носачів, Квітки) із стеблівськими вістрями, на наш погляд, відображає хронологічний, а не культурний аспект. Враховуючи особливості поховального обряду, не можна порівнювати стеблівське поховання із пам'ятками чорноліської культури.

Наявність у речовому комплексі могили залізних трипетельчастих псаліїв — характерної деталі ранньоскіфського кінського спорядження — дозволяє нам вказувати на вірогідність скіфської культурної належності поховання.

Обряд, зафіксований у стеблівському похованні — велика яма з стовповою конструкцією, кінська вузда в могилі, що символізує коня, використання вогню (у даному випадку для кремації померлого), добре відомий у старожитностях ранньоскіфського часу українського Лісостепу, зокрема на Правобережжі⁶⁰. Але у своїй основі, як зазначав О. І. Тереножкін, цей обряд не може бути місцевою етнокультурною ознакою тому, що він був поширений серед культур скіфського типу Євразії⁶¹. Вірогідно, що такий обряд склався в степовому кочовому середовищі⁶² і пов'язаний своїм походженням з поховальним ритуалом іранського скотарського населення кінця II — початку I тис. до н. е.⁶³ або навіть найдавніших індо-іранських племен⁶⁴.

Таким чином, характер обряду (в основі своїй кочівницький, іранський) підтверджує вірогідність скіфської належності поховання.

Більшість прибічників концепції східного походження скіфів відносять їх появу у Східній Європі з «глибин Азії» до початку або першої половини VII ст. до н. е.⁶⁵ На думку дослідників, цей процес фіксується поширенням видовжено-ромбічних вістрів стріл типу Єнджа-Білоградце, що прийшли на зміну довговтулчастим вістря стріл новочеркаського типу. О. І. Тереножкін та В. А. Іллінська вважали, що про наявність скіфського етнічного елементу в Східній Європі на початку VII ст. до н. е. не може бути й мови.

Розкопки кургану Аржан у Туві⁶⁶, віднесеного до IX—VIII ст. до н. е.⁶⁷ або до VIII ст. до н. е.⁶⁸, продемонстрували стародавність елементів скіфської культури в Азії і, здається, зміцнили позиції прибічників міграційної концепції.

Багато авторів, котрі підтримували гіпотезу про проникнення скіфського етнічного елементу з території Азії в Східну Європу, вважають, що цей процес не був одночасним і не мав характеру механічної зміни кімерійської культури скіфською, а тривав досить довго⁶⁹.

Появу у Східній Європі найдавніших скіфських (протоскіфських) рис деякі дослідники відносять до чорногорівського часу⁷⁰.

Ідея тривалого, хвилеподібного проникнення «протоскіфського» компонента на південь Східної Європи знайшла продовження у праці В. Ю. Мурзіна та В. І. Клочка, які перший східний імпульс відносять до X—IX ст. до н. е., пов'язуючи його із старожитностями чорногорівського етапу, дуже близькими морфологічно до власне скіфських пам'яток⁷¹.

Виходячи з вищесказаного, розглянуте поховання, яке ми датуємо VIII ст. до н. е., має особливе значення. Його речовий комплекс не вміщує чорногорівського та новочеркаського типів, а є, мабуть, найдавнішим скіфським. Цінність цього поховання, як ми вважаємо, може бути визначена двома головними положеннями. По-перше, воно досить переконливо свідчить про те, що проникнення східного кочівницького елемента в Східну Європу і український Лісостеп, зокрема, проходило послідовно та безперервно і у VIII ст.

до н. е. По-друге, поховання дає підставу говорити не просто про прихід скіфів або протоскіфів (це вже швидше термінологічне питання) з «глибин Азії», а дає деякі підстави окреслити географічні рамки цих «глибин». Як вже зазначалось, вістря стріл із Стеблева були виготовлені в Середній Азії або в Казахстані в протосако-масагетському середовищі. Отже, можна стверджувати про просування населення давнішої скіфської культури саме з цих районів.

Безумовно, розглянуте джерело показує тільки один з вірогідних регіонів первісних територій просування номадів. Можливо, учасники цього проникнення не були надто численними, як кочовики більш раннього (X—IX ст. до н. е.), а особливо більш пізнього (VII ст. до н. е.) етапів. Але це вже інша тема, що потребує спеціального дослідження.

Враховуючи сказане, цікаво пригадати такі слова Геродота (одна з версій походження скіфів): «Існує і інша розповідь такого змісту, якому я сам більше довіряю. Скіфи-кочовики, що мешкали в Азії, витіснені під час війни масагетами, пішли, перешедши річку Аракс в Кімерійську землю (саме її тепер і населяють скіфи, а в давнину, як кажуть, вона належала кімерійцям)»⁷².

Як відомо, процес сприйняття різних видів озброєння найінтенсивніше проходить під час війни. Виходячи з повідомлення Геродота про війну скіфів з масагетами, можна пояснити наявність вістер стріл, типових для старожитностей сако-масагетського середовища у найдавнішому скіфському похованні.

Примітки:

- ¹ Мелюкова А. И. Вооружение скифов // САИ.— 1964.— Д.1—4.— С. 36
- ² Ковпаненко Г. Т. Носачівський курган VIII—VII ст. до н. е. // Археологія.— 1966.— Т. XX.— С. 175.— Рис. 2, 1; Ковпаненко Г. Т., Гупало Н. Д. Погребение воина у с. Квитки в Поросье // Вооружение скифов и сарматов.— К., 1984.— С. 49.— Рис. 9, 1, 2.
- ³ Тереножкин А. И. Киммерийцы.— К., 1976.— С. 43.— Рис. 16, 11.
- ⁴ Там же.— С. 140—142.
- ⁵ Виноградов В. Б., Дударев С. Л., Рунич А. П. Киммерийско-кавказские связи // Скифия и Кавказ.— К., 1980.— С. 187.— Рис. 2, 25; С. 189.— Рис. 3, 14.
- ⁶ Бобринский А. А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы.— СПб., 1894.— Т. II.— С. 133.— Табл. XV, 2.
- ⁷ Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин.— К., 1975.— С. 62—63.
- ⁸ Kossak G. Von den Anfängen des Skytho-iranischen Tier-stills // Skythika.— München, 1987.— S. 79.— Abb. 33, 20.
- ⁹ Вишневская О. А. Культура сакских племен низовьев Сыр-Дарьи в VII—V вв. до н. э. (по материалам Уйгарака).— М., 1973.— Табл. XXI, 7.
- ¹⁰ Там же.— С. 73.
- ¹¹ Грязнов М. П. Аржан: Царский курган раннескифского времени.— Л., 1980.— С. 60.
- ¹² Іллінська В. А. Скіфська вузда VI ст. до н. е. // Археологія.— 1961.— Т. XIII.
- ¹³ Ковпаненко Г. Т. Пам'ятники скіфського часу на Ворсклі.— К., 1967.— С. 97.— Рис. 43, 29; С. 98.— Рис. 44, 9, 14 С. 101.— Рис. 46, 9; Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья).— К., 1968.— С. 104—110; Ильинская В. А. Раннескифские...— С. 109.— Табл. VIII, 17—18, XIII, 10—12, XVI, 6; Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось.— К., 1981.— С. 111.
- ¹⁴ Галанина Л. К. Раннескифские узденные наборы (по материалам Келермесских курганов) // АСГЭ.— 1983.— № 24.— С. 32—55.
- ¹⁵ Петренко В. Г. Скифская культура на Северном Кавказе // АСГЭ.— 1983.— № 23.— С. 47.
- ¹⁶ Трапи М. М. Труды.— Сухуми, 1970.— Т. I.— С. 138.— Табл. VI, 7, 8.
- ¹⁷ Есаян С. А., Погребова М. Н. Скифские памятники Закавказья.— М., 1985.— С. 94.— Рис. 1, 2, 3.
- ¹⁸ Петренко В. Г. Указ. соч.— С. 44.
- ¹⁹ Вишневская О. А. Указ. соч.— С. 149.— Табл. XVII, 18.
- ²⁰ Там же.— С. 122.
- ²¹ Виноградов В. Б., Дударев С. Л., Рунич А. П. Указ. соч.— С. 195.— Рис. 6, 11, 23, 24; С. 197.— Рис. 7, 15, 16.

- 22 *Ghirshman R.* Fouilles de Sialk.— Paris, 1939.— II.— Tabl. LVI. 835, 841.
- 23 *Погребова М. Н.* Иран и Закавказье в раннем железном веке.— М., 1977.— С. 160—163; *Медведская И. Н.* Конский убор из могильника Сялк В // *Iranica Antiqua*.— 1983.— Vol. XVIII.— С. 77.
- 24 *Ковпаненко Г. Т.* Курганы раннескифского...— С. 90—92.
- 25 *Там же.*— С. 91.— Рис. 54, 2.
- 26 *Ильинская В. А.* Раннескифские...— С. 144; *Ковпаненко Г. Т.* Курганы раннескифского...— С. 96.
- 27 *Смирнова Г. И.* Поселение у с. Днестровка — памятник чернолесской культуры на Днестре // АСГЭ.— 1985.— № 26.— С. 17.— Рис. 8, 3, 9; С. 20.— Рис. 9, 7.
- 28 *Тереножкин А. И.* Предскифский период на Днепровском Правобережье.— К., 1961.— С. 63.
- 29 *Ильинская В. А.* Раннескифские...— С. 134.— Рис. 16, 3; С. 136.— Рис. 17, 10.
- 30 *Ковпаненко Г. Т.* Курганы раннескифского...— С. 93.
- 31 *Ильинская В. А.* Раннескифские...— С. 117.
- 32 *Тереножкин А. И.* Предскифский период...— С. 44, 45, 74.— Рис. 49, 3.
- 33 *Смирнова Г. И.* Основы хронологии предскифских памятников юго-запада СССР // СА.— 1985.— № 4.— С. 38.
- 34 *Ильинская В. А.* Раннескифские...— С. 117.
- 35 *Бобринский А. А.* Отчет о раскопках близ Журовки и Капитановки (Чигиринского уезда Киевской губернии) в 1904 г. // ИАК.— 1905.— Вып. 17.— С. 98.— Рис. 38.
- 36 *Бобринский А. А.* Отчет о раскопках в Чигиринском уезде Киевской губ. в 1908 г. // ИАК.— 1910.— Вып. 35.— С. 79.— Рис. 19.
- 37 *Петровська Є. О.* Курган VI ст. до н. е. біля с. Мала Офірна на Київщині // Археологія.— 1968.— Т. XXI.— Рис. 6, 3, 6.
- 38 *Медведская И. Н.* Некоторые вопросы хронологии бронзовых наконечников стрел Средней Азии и Казахстана // СА.— 1972.— № 3.— С. 80.
- 39 *Шрамко Б. А.* Бельское городище скифской эпохи (город Гелон).— К., 1987.— С. 46.— Рис. 14, 8.
- 40 *Там же.*— С. 31.
- 41 *Смирнов К. Ф.* Вооружение савроматов // МИА.— 1961.— № 101.— Рис. 12, Б2.— Табл. 13, 6; *Смирнов К. Ф., Петренко В. Г.* Савроматы Поволжья и Южного Приуралья // САИ.— 1963.— Д1—9.— Табл. 12, 8, 9; 13, 6.
- 42 *Членова Н. Л.* Происхождение и ранняя история племен тагарской культуры.— М., 1967.— С. 218, 263.— Табл. 13, 21—22.
- 43 *Медведская И. Н.* Металлические наконечники стрел Переднего Востока и евразийских степей II — первой половины I тысячелетия до н. э. // СА.— 1980.— № 4.— С. 28.
- 44 *Акишев К. А., Кушаев Г. А.* Древняя культура саков и усуней долины реки Или.— Алма-Ата, 1963.— С. 115, 117.
- 45 *Литвинский Б. А.* Древние кочевники «крыши мира».— М., 1972.— С. 91.
- 46 *Акишев К. А., Кушаев Г. А.* Указ. соч.— С. 117, 118.
- 47 *Аванесова Н. А.* К вопросу о бронзовых стрелах степных племен эпохи бронзы // Труды Самаркандского гос. ун-та им. Алишера Навои (Материалы по археологии Узбекистана).— Ташкент, 1976.— Новая серия.— Вып. 270.— С. 44.— Табл. 2.
- 48 *Кузьмина Е. Е.* Металлические изделия энеолита и бронзового века в Средней Азии // САИ.— 1966.— В4—9.— С. 131.— Табл. VI, 26.
- 49 *Тереножкин А. И.* Клад андроновских бронзовых предметов из с. Бричмулла близ Ташкента // СА.— 1962.— № 3.— Рис. 2, 1—4.
- 50 *Гамбург Б. Е., Горбунова Н. Г.* Новые данные о культуре эпохи бронзы Ферганской долины // СА.— 1957.— № 3.— С. 133.— Рис. 4.
- 51 *Кузьмина Е. Е.* Указ. соч.— С. 131.— Табл. VI, 5—6.
- 52 *Арсланова Ф. Х.* Археологические находки в Казахстане // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья.— Челябинск, 1983.— С. 120.— Рис. 1, 1—3, 24—26.
- 53 *Черников С. С.* Восточный Казахстан в эпоху бронзы // МИА.— 1960.— № 88.— Табл. XXXVI, 4, 6.
- 54 *Маргулан А. Х.* Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана.— Алма-Ата, 1979.— С. 313.— Рис. 227, 18.
- 55 *Аванесова Н. А.* Указ. соч.— С. 44.— Табл. 2.
- 56 *Зданович С. Я.* Происхождение саргаринской культуры // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья.— Челябинск, 1983.— С. 79.
- 57 *Маргулан А. Х.* Указ. соч.— С. 313.— Рис. 227, 16.

- ⁵⁸ Ахшиев К. А., Кушаев Г. А. Указ. соч.— С. 117, 118; Маргулан А. Х. Указ. соч.— С. 313.— Рис. 227, 21.
- ⁵⁹ Тереножкин А. И. Киммерийцы.— С. 79—81, 202.
- ⁶⁰ Ильинская В. А. Раннескифские...— С. 10—55; Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского...— С. 58, 59.
- ⁶¹ Тереножкин А. И. Скифская культура // ПСА.— МИА.— 1971.— № 177.— С. 19.
- ⁶² Ильинская В. А. Раннескифские...— С. 94.
- ⁶³ Грантовский Э. А. Ранняя история иранских племен Передней Азии.— М., 1970.— С. 276—279.
- ⁶⁴ Геннинг В. Ф. Могильник Синташта и проблема ранних индоиранских племен // СА.— 1977.— № 4.— С. 70, 71.
- ⁶⁵ Ильинская В. А. Скифы и Кавказ // АСГЭ.— 1983.— № 23.— С. 54; Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э.— К., 1983.— С. 19; Мурзин В. Ю. Скифская архайка Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 93.
- ⁶⁶ Грязнов М. П. Указ. соч.— 60 с.
- ⁶⁷ Тереножкин А. И. Рец. на книгу: Грязнов М. П. Аржан: Царский курган раннескифского времени // СА.— 1982.— № 3.— С. 267—270.
- ⁶⁸ Марсадолов Л. С. Хронология курганов Алтая (VIII—IV вв. до н. э.): Автореф. дис. ...канд. истор. наук.— Л., 1985.— С. 10.
- ⁶⁹ Белозор В. П. Скифские каменные изваяния VII—IV вв. до н. э.: Автореф. дис. ...канд. истор. наук.— К., 1986.— С. 13; Полін С. В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія.— 1981.— Вип. 59.— С. 20, 21.
- ⁷⁰ Членова П. Л. О связях Северо-Западного Причерноморья и Нижнего Дуная с востоком в киммерийскую эпоху // Studia Thracica.— 1975.— № 11.— С. 88; Белозор В. П. Указ. соч.— С. 12, 13.
- ⁷¹ Клочко В. И., Мурзин В. Ю. О взаимодействии местных и привнесенных элементов скифской культуры // Скифы Северного Причерноморья.— К., 1987.— С. 16—18.
- ⁷² Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в истории Геродота.— М., 1982.— С. 103.— IV, 11.

В. И. Клочко, С. А. Скорый

КУРГАН № 15 ВБЛИЗИ СТЕБЛЕВА В ПОРОСЬЕ

Статья посвящена публикации одного из древнейших памятников скифской культуры в Восточной Европе и Украинской Лесостепи, в частности воинского погребения, обнаруженного в 1983 г. в одном из курганов Поросья. Детальный анализ вещевого комплекса позволяет датировать захоронение VIII в. до н. э. и связывать его появление с проникновением кочевого населения в указанный регион из Средней Азии или Казахстана.

V. I. Klochko, S. A. Skory

BURIAL MOUND No. 15 NEAR STEBLEV IN THE ROS BASIN

The paper informs about one of the most ancient relics of the Scythian culture in East Europe and Ukrainian Forest Steppe, namely, a warrior's grave found in one of barrows in the Ros' river basin in 1983. A detailed analysis of the assemblage permits to date the burial to the 8th cent. B. C. and connect it with penetration of nomads to the Ros basin from Central Asia or Kazakhstan.

Одержано 23.05.89